

Ton Naaijkens

Mijn vertaalziel

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoff

Vertaalprijs 2023

Ton Naaijkens (1953) is vertaler en schrijft over vertalen. Hij vertaalde onder meer de verzamelde gedichten van Paul Celan en recentelijk een bundel van Barbara Köhler. Hij was verbonden aan het Instituut voor Vertaalwetenschap in Amsterdam en de universiteiten van Nijmegen en Utrecht, waar hij respectievelijk de leerstoel Theorie en Praktijk van het Literair Vertalen en de leerstoel Duitse Letterkunde alsmede Vertaalwetenschap bekleedde. Hij was coördinator van de tweejarige transnationale master Literair Vertalen (2013-2018) en gaf leiding aan het Nederlands-Vlaamse Expertisecentrum Literair Vertalen (tot 2016). Hij is redacteur van het tijdschrift Filter en co-auteur van Vertalen in de Nederlanden, een cultuurgeschiedenis. ‘Mijn vertaalziel’ werd op 11 mei 2023 uitgesproken in De Duif te Amsterdam.

Mijn vertaalziel

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoff

Vertaalprijs 2023

Vanmorgen haalde ik een voor de gelegenheid aangeschaft overhemd uit het vloeipapier en trof aan de binnenkant een labeltje aan met daarop zo'n hedendaags hartje en de leus 'Tout commence maintenant'. Voor iemand van net zeventig is dat bijzonder aangenaam om te horen. Aan de slag dus. Niet te veel tijd verliezen. Ik zou mijn dankwoord evengoed kunnen beperken tot één enkel woord: dank!

Maar dat zou onbeleefd zijn. Een dankwoord bevat immers altijd ook een wensenlijstje en een geloofsbelijdenis. Een buitenkans.

Waar geloof ik in? Ik geloof in zelfbewust vertalen, een proces waarbij de auteur – met alle respect – even zijn mond moet houden als je aan het werk bent – alleen zijn tekst telt en de manier waarop daarin gezocht werd naar het woordenkaf en -koren, naar de weef- en spandraden die de boel bij elkaar houden en de losse eindjes die afgehecht werden. Je komt heel dicht bij een auteur, ziet zijn makkes, haar briljantie, hun hang ups. En je gaat aan de slag. Grote auteurs als Elke Erb en Barbara Köhler, Paul Celan en Robert Musil zijn daar tegen bestand, maar zelfs zij veroorloven zich minder beheerste zinnen. Dan moet je als vertaler opstaan en je recht op eigen tekst doen gelden. Het voordeel is dat je dan – als het je vergund is – anders dan een auteur kunt terugkomen op je stappen. Eigenlijk is de auteur slechter af, die zit opgescheept met zijn tot in de eeuwigheid gestolde origineel. Tenzij zij of hij vertaald wordt. Of opnieuw en op een andere manier gelezen wordt. Maar dan zitten we er weer over te praten of te schrijven. Is literatuur niet mooier dan de reflectie erover?

Schrijven en vertalen zijn verschillende dingen, maar aan elkaar verwant. Vertalen is minder narcistisch. Toch zou ik graag over vertalen praten zoals de Oostenrijkse Friederike Mayröcker het over haar werk had. Die las veel, maakte op allerlei blaadjes notities, noteerde wat ze oppikte of, zoals ze dat zelf noemde: wat 'haar aansprong'. Dat deed ze allemaal in een vermaard rommelige en met boeken en spullen volgepropte kamer. Schrijven was voor haar een lichamelijk proces, waarvoor ze woorden bedacht als 'denkfladderen', 'schedelvreugde' en 'hersenvonder'. 'Als ik schrijf bevind ik me in een totaal andere staat,' verklaarde ze ooit, 'het is bijna alsof ik drugs aan het nemen ben. Maar ik drink geen alcohol en ik rook ook niet. Het is een magische toestand. Ik praat er niet graag over. Het voelt haast als verraad om erover te praten. Ook voor mij is het een geheim. En als ik er te veel over praat, kan ik niet meer schrijven. Het geheim vervluchtigt zich. Je moet er niet over praten. Het komt of het komt niet. En meestal komt het.' Met Friederike Mayröcker deel ik een voorliefde voor onvoorspelbare, eigenzinnige, vernieuwende, AI-bestendige teksten. Ik herken – met alle respect – haar bijzondere fixatie op taal en stijl – en het verschijnsel dat het bij alle schrijven en vertalen gaat om een lichamelijk proces.

Er zijn noeste vertalers, stilisten, preciezen, rekkelijken, zelfkwellers, taalwellustelingen; ze zijn me allemaal even lief. Vertalers kunnen zaken aanzetten,

uitlichten, opkrikken in hun eigen taal en het net even anders doen dan de auteur. Ook de auteur is maar een mens. Dat weten redacteuren heel goed, uitgevers ook, maar vertalers beseffen dat ten diepste. Stefan Zweig is briljant maar je ziet hem soms worstelen met z'n zinnen; Elke Erb is de grilligheid zelve en letterlijk onnavolgbaar in associaties; wat te denken van Barbara Köhler, die nadacht over het wachten dat het leven is en daar een unieke maar verbazende vorm aan gaf, kort voor haar te vroege dood. En er zijn ook schrijvers aan wie je absoluut niet kunt tippen – in mijn geval Musil en Celan.

Met Celan begon ooit mijn bezetenheid voor het vertalen, en voor het denken erover. Dat is gebleven. Ik was er redelijk vroeg van overtuigd dat Celan vertaald *hoort* te worden – ik vond, hoogmoedig of niet, dat ik met mijn kennis van het Duits en van zijn werk – en tussen neus en lippen door ook nog eens als de vertaler die ik intussen geworden was – verplicht was om zijn werk door te geven of in ieder geval het voortouw daarin te nemen. Wat hielp was dat mijn bewondering voor zijn manier van schrijven met de dag groeide. En vooral voor wat hij had te zeggen. Bij de erkenning van een schrijver horen gerenommeerde uitgevers, geïnspireerde collega-auteurs en kunstenaars (zowel beeldende als musici), universitaire onderzoekers ook – Celan had en heeft daarover niet te klagen, integendeel. Zijn gedichten zijn niet eenvoudig, bijgevolg ligt de opperste erkenning in de ‘echte’ en integrale vertaling van zijn werk. Met het voordeel dat vertaling een dynamisch fenomeen is, vluchtig aan de ene kant maar ook speels en veranderlijk aan de andere. Zijn teksten dwingen vertaling af, schreef ik al eens.

Tijdens mijn beroepsmatige leven, waarin brood op de plank moest komen, was mijn hoofd een overvolle agenda. Fris met pensioen in 2019 bekeek ik mijn eerdere Celan-vertalingen van begin jaren negentig en 2003 opnieuw, aan zee, onder paradijselijke omstandigheden en met ruim de tijd voor andere lichamelijke bezigheden. Voor vertalen lijkt je hoofd – en je lichaam – vakantie te moeten hebben. Een op vertalen afgestemd bioritme. Haastloos. Ik had geen klagen, als poëzievertaler, al moest ik zoals gezegd vaak afrekenen met dat agendahoofd van me. Geld of sterker nog, levensonderhoud leverde dat niet op. Ik verdiende er minder dan een habbekrats mee, maar wel tonnen aan voldoening.

In de eerste helft van 1956 werkte Celan, dan al beroemd, als vertaler op het Bureau International Du Travail in Genève. ‘Ik ben rapporten aan het vertalen over zaken als arbeidstijdverkorting, reglementen van orde, statuten, akkoorden, aanbevelingen en meer van dat... En lees geen enkele regel en schrijf geen enkele regel.’ Prompt vertaalde Celan, eenmaal bevrijd van kantoorwerk, in de jaren erna talloze indrukwekkende auteurs. Hij hield er dan wel een indrukwekkend palet aan vertaalstijlen op na voor de Russen en Fransen die hij uitkoos, maar het resultaat bleef in alle gevallen ook Celan, inclusief het hoge literaire niveau waartoe hij in staat was. Hij bereidde een bloemlezing vertaalde poëzie voor onder de werktitel ‘Fremde Nähe’ – vreemde nabijheid – en in een brief aan een Zwitserse kennis stelde hij dat ‘talen van elkaar gescheiden [zijn] door afgronden’; een vertaald gedicht moet, ‘om in de tweede taal te kunnen bestaan, aan deze scheiding herinneren’. Wel een belangrijke uitspraak, dunkt me, die ertoe uitnodigt te stellen dat elke vertaling recht

op eigenheid heeft, inbegrepen opgelopen krassen of zelfs littekens. Krassen wijzen op het bestaan van een vertaalziel. De vertaalziel spreekt ook uit wat afwijkt, wat onverwacht en niet standaard is en dat toch in de grootst mogelijke precisie en trouw een nieuw licht werpt op het origineel.

Een geloofsbelijdenis, ik zei het al. Terugblikkend stel ik vast dat ik die eigenlijk al veel te vaak heb afgegeven, elke keer weer – het vrijelijkst in de jaarlijkse inleidingen bij het voorbije vertaaljaar in *Filter*. Dat waren veelal speelse probeersels die ik me veroorloofde los van het professorale gezag dat ik geacht werd uit te stralen. Een vertaler is een essayist, sowieso. Ik heb steeds vertaald met zo groot mogelijke houvast ('alles' weten over tekst en auteur!), maar niet gladjes dus, niet zo dat je volstaat met de oppervlakkige betekenis, niet gewoon 'communicatief'. Ik hoop oprecht dat mijn vertalingen een ziel hebben. En dat de emoties die in de originelen leefden goed, dat wil zeggen met alle respect, integer maar onversaagd zijn opgerakeld. Nu ga ik me weer bezondigen aan belijdenis. Maar ik geloof het echt: alleen hameren op praktijk ontkent theorie; alleen hameren op theorie ontkent de praktijk. De wisselwerking tussen beide is cruciaal. Daaruit volgt ook: het gaat erom al je denkkraft optimaal te benutten terwijl je met volle aandacht met je handen in de modder zit te wroeten en de wereld vergeet. Vertalen is vaak gedefinieerd, zeker hier te lande. Je moet vertalen wat er staat, je moet verzinnen wat er staat, je moet vertalen wat er niet staat, je moet verzinnigen wat er staat. Achter de geciteerde slogans gaan de beste vertalers schuil. Maar een vertaler moet niets natuurlijk. *Just niks*. Ook niet van de auteur. Wat overeind blijft is de spanning tussen vertaling en origineel, een die telkens anders oplaait, een die ook het origineel telkens verandert. Schrijvers hebben er baat bij.

Ja.

Beter dan blijven gissen wat vertalen is, is zelf gaan vertalen. Ik raad het aan, als remedie voor wat dan ook. En dan erover discussiëren, over elkaar heen vallen. Dichter bij hoe literatuur werkt kom je niet. Zelfs als je zelf schrijft. Het is dat vervreemdende effect dat je je met een ander bezighoudt. Remedie tegen verveling, vastroesten en verstarren. Bevrijdend voor vastgeroeste ideologieën die anderen en andersdenkenden verketteren. Ik zeg dit in tijden van bittere oorlog. Ik zeg dit ook vanuit de luxepositie van een vertaler die zelf kan kiezen wat hij vertaalt. Het is ook enorm, zo'n prijs, een grote eer, erkenning van een gerenommeerde jury van een illustre fonds. Ik ben te verwend.

Overigens denk ik niet dat ik representatief ben qua gehanteerd verdienmodel – we zijn bij het wenselijkste. Ik heb niet van mijn poëzievertalingen hoeven leven. Ik had er een baan naast. Of andersom: ik had een inkomen en kon me veroorloven poëzie te vertalen. Maar wat als je ervan moet leven? Idealisme als verdienmodel raad ik niet aan, al is het de drijfveer voor velen, vooral voor wie precies, intens en bevlogen wil blijven lezen (en dat lezen wil doorgeven in de vorm van een vertaling). Op zoek naar de ziel van een tekst, naar een betrokken wereldhouding, naar onvoorwaardelijke liefde. Wensen mag. Maar het is echt wel zo dat het verdienmodel voor literair vertalers, met name de jongere en nieuwere, nog het een en ander te wensen overlaat. Hoe steviger basis er gelegd wordt met ons subsidiebestel, hoe beter

het is, maar misschien moeten de uitgevers wat meer duimschroeven aangelegd krijgen. En nu ik toch klaag: bovendien moeten de universiteiten voor de zoveelste keer overstag. Je zou ze moeten verplichten om goed en intensief lezende en schrijvende studenten vreemde talen aan te leveren, niet alleen van het Engels. Waarna die het vertalen kunnen bestuderen en ervaren op het hoogst mogelijke niveau. Een enkele cursus of een handjevol educatie volstaat echt niet: het gaat om opleiding, stevige, intensieve, hypergespecialiseerde opleiding die gevolgd wordt door een professioneel carrièrepad dat in een gezamenlijke inspanning stevig geplaveid wordt en tegelijk zo duurzaam, divers, gevarieerd en speels is dat iedereen wel deel wil hebben aan al dat vertaalplezier.

Een prijs krijgen is een grote eer. Er zijn anderen die hem evengoed verdienen. Bovendien hebben prestaties meerdere moeders en vaders. Als ik iedereen moest bedanken die me geholpen heeft zouden we nu aan het begin van dit dankwoord staan in plaats van aan het slot. Het liefst draag ik de prijs op aan mensen door wie ik op Celan geweest werd en met wie ik jarenlang van gedachten wisselde over van alles en nog wat, aan de mensen met wie ik vertaalde, aan al diegenen die kritisch meelazen als ik wat schreef, in het bijzonder Caroline, en verder aan alle scherpe redacteurs die ik tegenkwam bij uitgeverijen en in tijdschriftredacties. Een aantal van hen is helaas overleden, een aantal zit hier in de zaal, als levend bewijs dat je eigenlijk nooit iets in je eentje doet. Danken doe ik uiteraard het Prins Bernhard Cultuurfonds en de eerbiedwaardige jury, die mij met het prijzengeld in staat stellen plannen te ontvouwen voor de toekomst. Op de wegen van de poëzie en de vertaling kom je veel mensen tegen, ook kribbige en afstandelijke. Ik ga ervan uit dat wie mij de eer aandoen hier aanwezig te zijn mij goed gezind zijn en mij de hand willen schudden. Ik kan u, vrees ik, niet allemaal echt ontmoeten vandaag. Neem daarom bij het weggaan vandaag vooral het boekje in ontvangst dat voor de gelegenheid gemaakt is en u aangeboden wordt door uitgeverij m10boeken en mijzelf: het zijn omhelzingen, zeven stuks, voor ieder van u persoonlijk bedoeld.